

היהודי החדש ותרבות הגוף בארץ ישראל

חיים קאופמן

ה"יהודי החדש"

התנועה הציונית היא תנועה לאומית ייחודית בהתייחס לכל תנועה לאומית אחרת שהתעוררה באירופה במאה התשע עשרה, וזאת משלשה היבטים: ראשית, התנועה הציונית היא תנועה לאומית שרוב בני הלאום שהייתה אמורה לייצג לא זיהו את עצמם עם מטרותיה ועם יעדיה, ובמקביל אליה התקיימו זרמים נוספים שחלקם התנגדו לה באופן נמרץ. ביניהם ניתן לציין את הזרם האורתודוקסי "חרדי", שראה בה "דוחקת הקץ", את הזרם הרפורמי, שהתנגד לזהות יהודית-לאומית, ואת ה"בונד", שטען לשמירת הזהות התרבותית בתוך המדינה הסוציאליסטית העתידית. שנית, הציונות הייתה אולי תנועה לאומית יחידה שרוב תומכיה לא נמצאו בגופם בחבל הארץ הגאוגרפי שראו כמולדתם. חלקם אף היה מוכן להתפשר על טריטוריות אחרות. נקודה אחרונה זו כוללת את מייסדי התנועה פינסקר והרצל, שבספרי המצע הראשונים שלהם ה"אוטואמנציפציה" ו"מדינת היהודים" לא התמקדו בארץ ישראל. ייחוד שלישי של הציונות נעוץ בהיותה תנועה של לאום שלא ניתן כמעט להגדיר את מרכיבי זהותו הלאומית, שכן מלבד הזהות הדתית היהודית לא היו כמעט מכנים תרבותיים משותפים למכלול תומכיה של התנועה, לפחות עם הקמתה. ייחוד אחרון זה של התנועה הציונית היה אחת הסיבות לחוסר ההסכמה המלאה בין התומכים עצמם על מטרותיה של התנועה, וממילא גם על האמצעים להשגתן. האם המטרה היא מדינה? ואם מדינה, האם יש להגדיר אותה כמדינה יהודית? מדינה דו לאומית? האם יש להקימה בכל ארץ ישראל? האם האמצעי להקמתה הוא בדרך של התיישבות מעשית או קודם כול בפעילות מדינית, או שמא יש להסתפק בהקמת מרכז רוחני-תרבותי? האם תוקם בה חברה סוציאליסטית? קפיטליסטית? מדינה יהודית שתתנהל על פי ההלכה? האם יש להעלות אליה כל יהודי או לבחור בעלייה סלקטיבית? מכאן עולה כי ישנו קושי רב להגדיר מהי בעצם "ציונות", ולא בכדי, כי סוגיה זו שנויה בעצם במחלוקת עד ימינו. עם זאת, ניתן לדעתי להתייחס לשלוש "מטרות על" כלליות שיש עליהן הסכמה בין כל הזרמים של תנועה זו, בעיקר לאחר מותו של הרצל: האחת – קיימת הסכמה שיש לשלול את הגולה ולהקים מולדת לעם היהודי בארץ ישראל. המחלוקת היא כאמור על גודל המולדת, על תכניה ועל הגדרת אופיה.

היהודי החדש ותרבות הגוף בארץ ישראל

השנייה – קיימת הסכמה שיש צורך ליצור תרבות לאומית שתיצור זהות משותפת לכל מרכיביה, השונים כל כך זה מזה. תרבות זו חייבת להיווצר סביב השפה העברית ולמרות המחלוקות הרבות על מהותה של תרבות זו – סוגיית העברית לא הייתה שנויה במחלוקת, וחידוש השפה העברית הוא הישגה הגדול של התנועה הציונית.

השלישית – יש לשנות את הדימוי הגופני של היהודי וליצור "יהודי חדש". הנקודה השלישית היא החשובה לענייננו כאן, ובה ארצה להתמקד. המונח "יהודי חדש" כולל בין היתר דימוי גופני "חיובי" של יהודי שהוא אנטייתזה ליהודי הגלותי, על מכלול הערכים ה"שלייליים" הגלומים בו. ניתן להביא אין ספור דוגמאות לנקודה זו. כך למשל דיברו הרצל ונורדאו בין היתר על היהודי מחוסר ההכרה, הרזה והצנום, הגונח והמשתעל, כבד התנועה, וסוקולוב טען כי במידה שהיהודי חמוץ ומקומט יותר הוא קרוב יותר לאידאל הגלותי. הדימוי הגופני, המהווה חלק מהאידאה הכללית של "שלילת הגולה", הוא במידה רבה מורשת של תנועת ההשכלה, ואפשר לראות בו יותר משמץ של הפנמת הטיעונים המקובלים על האנטישמים ויחד עם זאת גם יצירת יהודי "מקורי" או "אמתי" חדש שהוא בדיוק המיצוי החיובי של היפוך הדימויים האנטישמיים. עם זאת, אין להתעלם מכך שתיאורים אלו לא היו לגמרי בלתי מבוססים, והם ביטאו במידה רבה את הימנעותם של יהודי מזרח אירופה מעיסוק בפעילות גופנית באותה תקופה, הימנעות שהשפיעה הן על תפיסת היהודי של האנטישמים הן על נקודת המבט של יהודי מערב אירופה ומרכזה על היהודי ה"גלותי".

בקונגרס הציוני השני (1898) טבע מכס נורדאו את הביטוי "יהדות השרירים". מונח זה ביטא רצון להשתחרר מהדימוי של היהודי ה"גלותי", לשנות את האופי היהודי ואת העצבנות הנוירוטית שלכאורה מאפיינת אותו. עם זאת, הוא אוצר בחובו מרכיבים רעיוניים רבים נוספים של אתוס היהודי החדש: יש במונח זה ביטוי ליצירת כוח יהודי הן כלחימה באנטישמיות בגולה הן לצורך פיתוח מיומנויות צבאיות כאמצעי ליצירת כוח עברי הן לצורך הפרכת ההנחות הגזעניות בדבר נחיתותו הפיזית המולדת של היהודי. המונח מבטא גם דגם מחשבה רומנטי בדבר שיבה אל העבר ההרואי הקדום של גיבורי האומה. העבר וגיבוריו היו נושא של הזדהות, ועל כן טבעי הדבר שאגודות הספורט היהודיות נשאו שמות של גיבורי העבר כמו בר כוכבא, שמשון, בר גיורא ויהודה המכבי.¹ תדמיתו של היהודי השרירי החדש היא תדמית של אדם גשמי, ראשוני,

1 מכס נורדאו כתב על יצירת כוח כנגד אנטישמיות בגולה במאמרו "הלטים וספרטנים", מכס נורדאו, כתבים ציוניים (תשט"ו), חלק ב', ע' 126-127. אך יש לציין כי כבר בשלב מוקדם נתפס החינוך הגופני גם כאמצעי צבאי. ראו למשל את דבריו של אליעזר בן יהודה בעיתון הצבי, סיוון תרנ"ג. על משמעות המושג "יהדות השרירים" ועל תפיסת תרבות הגוף אצל אבות הציונות ראו: חיים קאופמן, "סודותיו ומרכיביו הלאומיים של המושג יהדות השרירים", בתוך: בתנועה, ג, 3

חיים קאופמן

יצרי, העובד את אדמתו ומכיר היטב את הטבע שמסביבו. העיסוק בהתעמלות ובספורט נתפס כטיפוח של רוח צוות, אחידות תנועה, משמעת ואמצעי לגיוס הספורט לשירות האומה במטרה שיסייע בטיפוח אחדותה וגיבושה.

בצורה זו הרעיון של ה"יהודי החדש" היה קשור קשר הדוק לטיפוחה של תרבות הגוף. כך הבין זאת נורדאו, שהרבה לכתוב על עניין זה. כך גם נתפס הדבר במרכז אירופה בכלל ובגרמניה בפרט. הקמתה של התנועה הציונית והדיון בתדמיתו הגופנית של היהודי היו קטליזטור להקמת אגודות התעמלות יהודיות. הראשונה שבהן הייתה אגודת "בר כוכבא", שהוקמה בברלין באוקטובר 1898, ולאחריה הוקמו אגודות נוספות באזורי ההשפעה של התרבות הגרמנית. בקונגרס הציוני השישי בבול (1903) הוקמה "תנועת המתעמלים היהודית", שהייתה ארגון גג לכל האגודות במרכז אירופה. מן הראוי לציין כי "תנועת המתעמלים היהודית", הגם שהוקמה במסגרת התנועה הציונית, עדיין לא הגדירה את מטרותיה כציוניות אלא במושגים לאומיים "ניטרליים", מתוך מגמה שגם יהודים לאומיים שאינם ציונים יוכלו להשתלב בתוכה, להבדיל מהסתדרות "מכבי", שהוקמה בשנת 1921. אין ספק כי השינויים שחלו בתנועה הציונית ובארץ ישראל הקלו על ההגדרה הציונית המפורשת של "מכבי": התנופה שאפיינה את התנועה הציונית בעקבות הצהרת בלפור ותחילת המנדט הבריטי בארץ ישראל, כמו גם העובדה שהזהות הלא ציונית בגרמניה קיבלה עתה ביטוי באמצעות ייסודן של אגודות ספורט לא ציוניות כדוגמת ה"שילד" וה"ווינטוס".²

"היהודי החדש" בארץ ישראל

למרות המרכזיות של רעיון ה"יהודי החדש" באתוס הציוני, שהיה, כפי שצוין, יעד שאינו שנוי במחלוקת, ניתן להצביע על כך שההתעמלות והספורט בארץ ישראל סבלו לאורך זמן מיחס מנוכר ואדיש מצד הממסד הציוני בארץ ישראל: ההסתדרות הציונית, הוועד הלאומי וההסתדרות הכללית.

(1996), ע' 261–281; יחיעם שורק, "תרבות הגוף במשנתם של אבות התנועה הציונית", חיים קאופמן וחגי חריף (עורכים), תרבות הגוף והספורט בישראל במאה העשרים (ירושלים 2002), ע' 24–9; משה צימרמן, "יהדות השרירים – התרופה ליהדות העצבים", זמנים, 83 (2003), ע' 65–56.

2 Paul Yogi Mayer, "Equality-Egaloty, Jews and Sport in Germany", in: *Leo Baeck Institute Yearbook*, 25 (1980), pp. 221–241; George Eisen, "Zionism, Nationalism and the Emergence of the Jüdische Turnerschaft", in: *Leo Baeck Institute Yearbook*, 28 (1983), pp. 247–262. על תקנון תנועת המתעמלים היהודית ראו אצל: אוריאל זמרי ועמנואל גיל (עורכים), פרקי קריאה בתולדות החינוך הגופני א' (כפר וינגייט 1979), תקנון תנועת המתעמלים, ע' 89–91; תקנון "מכבי" העולמי, ע' 92–95.

היהודי החדש ותרבות הגוף בארץ ישראל

המוסדות הלאומיים העניקו סיוע מועט לאגודות הספורט, מקומה של הוראת ההתעמלות בבתי הספר היה ירוד, והמקורות של אגודות הספורט מרבים להתלונן על יחסו האדיש והמנוכר של הממסד כלפיהם.³ השאלה היא, אם כן, מדוע חל לכאורה פער זה בין הסכמה על אתוס ה"יהודי החדש" לבין היחס בארץ ישראל כלפי ההתעמלות והספורט, שנועדו בעיקרם ליישם אתוס זה הלכה למעשה. ההסבר לכך נעוץ לדעתי בשתי סיבות מרכזיות:

הסיבה האחת – תקומתן של אגודות ההתעמלות והספורט היהודיות הייתה ביחס הפוך למקור הכוח העיקרי של התנועה הציונית. תהליך זה של הקמת אגודות הספורט היהודיות חל בעיקרו במערב אירופה ובמרכזה, ואילו במזרח אירופה הוא היה אטי יותר. רוסיה הייתה חשופה פחות לרעיונות ההשכלה ולתהליכי התיעוש והמודרניזציה, ולפיכך יהודיה היו חשופים פחות לסימניה הרעיוניים והחיצוניים של תנועת ההשכלה, ובכללם השינויים הערכיים ביחס לתרבות הגוף. המסגרת הקהילתית המסורתית הייתה דומיננטית יותר במזרח של אירופה, ולכן שם גם רווחה יותר ההתנגדות לפעילות הספורטיבית, שהייתה אחד מביטויי המודרניזציה שהקהילה לחמה כנגדם. לא בכדי הדימוי של ה"יהודי הגלותי", מרכיב מרכזי ברעיון ה"יהודי החדש", נשען על הדימוי של היהודי במזרח אירופה.

גורם נוסף היה השלטון האוטוקרטי של הצארים, שלא אפשר התארגנות חופשית ושלל את הקמתן של אגודות התעמלות, שנתפסו, במידה רבה של צדק, כאמצעי להתעוררות לאומית. רוב העולים לארץ ישראל, כמו גם רובה של הנהגת היישוב בארץ ישראל, באו ממזרח אירופה והיו חסרי רקע ספורטיבי בעברם. הספורט היהודי התפתח במזרח אירופה מאוחר יותר (אגודת הספורט היהודית הראשונה במזרח הוקמה בלודז' בשנת 1912, ולאחר מכן הוקמו אגודות באודסה ב-1913 ובוורשה ב-1914) מאשר במרכז אירופה ולא השתרש דיו עד כדי הפנמת ערכיו בקרב המוני היהודים במזרח והנהגה היהודית שבאה משם. מכאן שקיים, כאמור, יחס הפוך בין הביטוי המעשי של ההתעוררות הציונית (מזרח אירופה) לבין תקומתן של אגודות הספורט הציוניות (מרכז אירופה ומערבה). העלייה היקית בשנות השלושים הייתה העלייה ההמונית הראשונה ממרכז אירופה. למרות התרומה המכרעת של היקים לפיתוח היישוב היהודי בתחומים השונים, היא לא באה לידי ביטוי משמעותי בהנהגת היישוב ובהתאם לכך גם לא

3 על הפער בין האתוס לבין המציאות ביחס למקומו של החינוך הגופני ביישוב ראוי: יצחק רם, "יסודותיו הרעיוניים של החינוך הגופני בארץ-ישראל בראשית המאה העשרים", חיים קאופמן וחגי חריף (הערה 1), ע' 51-80; מיה דר, "ומתי יש זמן להתעמל? – על אדישות הממסד כלפי צעדיה הראשונים של תרבות טיפוח הגוף בארץ-ישראל", היה היה – במה צעירה להיסטוריה, 3 (2003), ע' 73-92.

חיים קאופמן

בהחדרת היחס החיובי לערכי תרבות הגוף באמצעות ההתעמלות והספורט, שאפיינו יותר את יהודי מרכז אירופה.

הסיבה השנייה היא פועל יוצא מהסיבה הראשונה ונעוצה בתפיסת ה"יהודי החדש" שאפיינה את העליות האידאולוגיות הראשונות שהגיעו לארץ ממזרח אירופה בראשית המאה העשרים ודגלו ברעיונות של כיבוש העבודה וכיבוש השמירה כאמצעי ליצירת מעמד פועלים וכוח מגן עבריים.

בשנת 1920 שלח א"ד גורדון, ממעצבי רעיון "דת העבודה", מכתב למרכז "מכבי" בארץ ישראל, מזה על כך ש"מכבי" שלח מורים ללמוד התעמלות וטען מפורשות כי שרירים יהודיים יתפתחו רק באמצעות עבודה. התעמלות וספורט ראויים לכל היותר להיות "השלמה לעבודה" אך לא בגדר תנועה לאומית שכן תנועה כזו "לא תביא לעולם את [...] הכרת החובה לעבוד".⁴ ב"ספר השומר" מובא סיפור של איש האגודה צבי נדב על איש "מכבי" שהצטרף לאגודת השומר, אך למרות שריריו המפותחים לא יכול היה לעמוד בנטל השמירה. סיפור זה מעיד על זלוזל כלפי ההתעמלות תוך הדגשת היתרון של אומץ הלב והנחישות של איש העבודה והשמירה על פני כישוריו של המתעמל.⁵ כלומר, רעיון ה"יהודי החדש" במציאות הארץ ישראלית נותר רעיון מעצב מרכזי, אך יישומו הלכה למעשה קיבל ממד שונה. הוא לא נתפס (כפי שתפס אותו נורדאו למשל) כפיתוח הגוף באמצעות ההתעמלות והספורט אלא כרעיון שיש להגשימו מתוך עבודה עברית, הגשמה חלוצית ויצירת כוח צבאי. ההתעמלות והספורט לכשעצמם נתפסו יותר כשעשועים בורגניים ולכל היותר כאמצעי של תרבות פנאי.

מכל זה עולה כי רעיון ה"יהודי החדש" לא פסק מעולם מלהיות אתוס מעצב ומוסכם בתודעה הציונית, אך ישנן גישות שונות ביחס לתפיסת האמצעים שבעזרתם יש להגשים רעיון זה. במערב ומרכז אירופה טופחה תרבות הגוף, ולשם כך הוקמו אגודות התעמלות וספורט. בארץ ישראל, שבה משקל העולים ממערב אירופה וממרכזה היה קטן, היה הביטוי המעשי שטופח על ידי הממסד השולט יצירת עברי חסון ושרירי באמצעות פיתוח עבודת כפיים וכוח צבאי, וההתעמלות והספורט נחשבו שעשוע בורגני של שעות הפנאי. עליית ה"יקים הייתה אמורה לכאורה לשנות יחס זה: היא תרמה מורים רבים להתעמלות, ספורטאים מצטיינים ומאמנים, אך היא לא שינתה מיסודן את התפיסות הללו, שכבר השתרשו ביישוב, מה גם שמקומה של עלייה זו בהנהגה היהודית שעיצבה את האתוסים הלאומיים בארץ ישראל היה מזערי. הדימוי של ה"יהודי החדש" בארץ ישראל עונה אמנם על הצורך בדימוי גופני חדש של יהודי, אך הוא לא איש של תרבות הגוף במשמעות ה"ספורטיבית" של מונח זה.

4 המכתב פורסם לראשונה בדבר, 8.2.1926.

5 צבי נדב, "חצי גוף הלך", בתוך: ספר השומר – דברי חברים (תל אביב תשי"ז), ע' 150–152.